

שלמה זלמן שוקן והשפעתו על התרבות היהודית

הרצאה לרגל ציון מלאות 75 שנים לייסוד ספריית שוקן (וי' בניסן תשע"ב, 29 במרס 2012)

במוצאי שבת, י"ט בטבת תרצ"ז, 26 דצמבר 1936, עוד בטרם הושלם הריהוט באולם זה, נתכנסו כאן יקירי ירושלים וחכמיה לציון אירוע מיוחד שהוקדש למלאות חמישים שנה להולדת הפילוסוף היהודי-הגרמני פרנץ רוזנצווייג ושבע שנים לפטירתו. נושא הכינוס היה "צוואתו הרוחנית של פרנץ רוזנצווייג ז"ל".

רשימת המוזמנים לאירוע הוכנה בצורה מוקפדת ואנו מוצאים בה כמה ידוענים כמו: הסופר מקס ברוד, יהודה לייב מאגנס, ש"י עגנון, גרשום שלום, ברל כצנלסון, חנה רובינא, שניאור זלמן רובשוב (שז"ר) והרב צבי יהודה קוק.

ערב זה היה עבור שלמה זלמן שוקן מימוש חזון ודגם לערבי עיון הבאים, שאותם הוא כינה "מסיבות מדעיות" – וכך ציין בדברי הפתיחה: "למרות שהסידורים בבית הזה עוד לא נגמרו חשבנו שיום הזיכרון לרוזנצווייג ז"ל מתאים לשמש התחלה לעבודתנו כאן. אני מקווה שהמסיבה הזאת תהיה סמל לעבודתנו העתידה בבית הזה".

אין להתפלא ששוקן בחר לחנוך אולם זה בדיון בצוואתו הרוחנית של רוזנצווייג. מעבר לקרבתו האישית לרוזנצווייג, ומעבר להסכמות רעיוניות שהיו בינם, נדמה לי שהיה משהו משותף בהתפתחותם האישית של שני אישים אלו.

רוזנצווייג, כדי לפתח פילוסופיה דתית ייחודית, היה עליו להתרחק מן היהדות עד הקצה, לחזור אליה, ולהידבק בה, ולראותה במציאותה הרוחנית האחרת. כך באותן השנים, גם שוקן בטרם דבק בהשקפת עולם של "יהדות-ציונית-רוחנית", עבר תהליך דומה, אם כי לא באותה קיצוניות שעבר רוזנצווייג.

א. שלמה זלמן שוקן איש המעש ואיש הרוח

לפני כעשרים ושלוש שנים קיימנו באולם זה ערב עיון במלאות שלושים שנה לפטירתו של שלמה זלמן שוקן.

אם זכרוני אינו מטעה אותי, היה זה בכ"ו באלול תשמ"ט (26 בספטמבר 1989). זכיתי להנחות ערב זה, שדוברו המרכזי היה גרשום שוקן ז"ל, שדיבר "על דרכו של שלמה זלמן שוקן אל היהדות ובתוכה".

הרצאתו המרתקת התפרסמה אחר כך בעיתון ה"ארץ" ב-20.10.1989. במאמר זה מתאר גרשום שוקן כיצד אביו שלמה זלמן, שגדל בבית מסורתי, ובילדותו למד ב"חדר" חומש ורש"י, ולימודים כלליים בבית ספר גרמני, נאלץ לסיים את חוק לימודיו בגיל ארבע עשרה, ונשלח להיות שוליה בבית מסחר קטן שבעיירה סמוכה.

שלמה זלמן, שהיה מילדותו אוטודידקט, יצא לחפש את זהותו האישית והלאומית, הוא רכש ספרים בלי הרף, הרחיב את השכלתו ושקד על העמקת תרבותו הגרמנית. בשנות העשרה (מגיל ארבע עשרה ועד עשרים) נחשף בעיקר לספרות יפה ושירה גרמנית, לספרים העוסקים בעקרונות הכלכלה הגרמנית, לספרים בעניינים סוציאליים, ולספרי הפילוסופיה של קאנט וניטשה. בגיל שש עשרה חזר גם ללמוד מעט עברית.

כך המשיך גם בשנות העשרים, הוא הירבה לעסוק בספרי גיתא שהיה מסמלי המופת של תרבות גרמניה – שהיה עבורו דמות נערצת כ"אדמו"ר". כפי שכותב עליו בנו גרשום: "כדי לתאר את תפקידו של גיתא בחיי אבי אני אנוס להידרש להשוואה שאינה כה אהודה עלי: גיתא היה לאבי מה שהרבי מלובאוויץ הוא לחסידי חב"ד". בשנים אלו לצד עיסוקו האחרים הירבה לקרוא בספרי פילוסופיה העוסקים במהות החיים ובמעמד האדם, ופיתח התעניינות מיוחדת בספרי המיסטיקה הגרמניים ומצא בהם עניין רב.

שנת 1907, בהיותו בן שלושים, היתה שנת המפנה בחייו היהודיים. בעודו שקוע בקריאת ספרי מיסטיקה גרמנים, נפל לידי ספרו של מרטין בובר "סיפורי רבי נחמן מברסלב" ובו גילה שיש גם מיסטיקה יהודית. לראשונה נחשף ליהדות רוחנית אחרת שלא הכירה בילדותו. לאחר

שנים, בשנת 1914, הוא כתב מכתב למרטין בובר בזה הלשון: "על ידי קריאת ספרך על רבי נחמן, הושפעתי מאוד לפני כמה שנים... מאז הפכתי להיות שוב יהודי חי".

המיוחד בהגותו של רבי נחמן מברסלב, שהיא צומחת מתוך מצב אמונה דיאלקטי שבו האמונה והכפירה, ה"יש" וה"אין", ועולם התיקון משמשים בערבוביה.

בעקבות ספר זה החל שוקן להתעניין בהיסטוריה היהודית ובספרות יהודית, ועשה לחיזוק ידיעותיו בעברית. וכפי שזילכה שפיר מתארת בעבודת המוסמך שלה "תולדות אוסף הספרים של זלמן שוקן (1877-1959)", ירושלים 1995, כוונתו היתה להגיע לשליטה מספקת בעברית כדי לחקור את מצבם הכלכלי של יהודי הגולה בתקופות שונות באמצעות ניתוח "ספרות השאלות והתשובות". (חקר ספרות התשובות הוא אחד מתחומי עיסוקנו כאן במכון).

שלמה זלמן החל לרכוש ספרים בעניינים יהודיים, ובפרט ספרים עבריים, שהיוו את ראשיתו של אוסף הספרים העבריים שלו, והתמיד לקרוא בהם. בשנת 1914 הכיר את ש"י עגנון שהיה לו "יד ועזר" בבניית האוסף הגדול, שכלל כתבי יד, אינקונבולים, דפוסים ראשונים וספרים עבריים נדירים; רובו של האוסף מפאר עד היום את ספריית המכון.

בשנת 1910, לאחר שביסס את ידיעותיו ביהדות, יצר שוקן קשר עם התנועה הציונית בגרמניה, ופעל בה רבות לקידום השפה העברית. בנוסף הוא נרתם גם לפעילות ענפה ב-16 ארגונים תרבותיים כמו: ברית עברית עולמית, ידידי הספר העברי, חברה לקידום חכמת ישראל, נאמני הלשון העברית ועוד.

שוקן היה איש שהאמין ברוח. וכלשונו של מרטין בובר, הרוח עבורו לא היתה בבחינת "מקצוע" גם לא בבחינת "חובבנות", אלא אינסטנציה עליונה שהמקצוע והחובבנות כפופים אליה. הוא הבין שלהעברת תרבות "יהודית-רוחנית" מדור לדור, נדרשת תודעה עמוקה המבוססת על הספר העברי הסולל את הדרך לידיעת ההיסטוריה היהודית, והכרת נכסי הרוח שנוצרו על ידי יהודים.

הוא ראה בספרות היהודית לדורותיה, נכסי צאן ברזל, שיש להפיח בהם רוח יהודית חדשה על ידי חוקרים יהודים – זאת כדי לחשוף את עברנו, את אופיינו הלאומי ואת עולמנו הרוחני-היהודי.

שוקן לא הסתפק בהעלאת רעיונות – הוא היה איש מעש ואיש רוח. בדברים שביטא בנאומו עוד ב-26 בדצמבר 1916, בוועידה השנתית של הסתדרות ציוני גרמניה, הציג קווים ל"תרבות יהודית-רוחנית", והדגיש בדבריו כי "אם אנו הציונים הגרמנים, נפעל לעשות את הווייתנו יהודית יותר, או אז ניצור את הבסיס שעליו נוכל להשתית את מפעלינו למען היהודים ולמען היהדות".

הוא נבחר להיות יו"ר ועדת התרבות של התנועה הציונית, את עיקר תפקידו הוא ראה בצורך להשפיע ולעשותה "יהודית יותר", ולהחזיר ליהודי גרמניה את רגש הרציפות היהודית-ההיסטורית.

על שילוב תכונותיו המיוחדות של היות איש עסקים ואיש רוח, או כפי שש"י עגנון כינהו איש ש"הככר והספר ירדו כרוכים כאחד", כתב גרשום שלום במאמר שהתפרסם בגיליון מיוחד של ה"ארץ", ב"ז בחשון תש"ח (31 באוקטובר 1947), שיצא לאור לכבוד "ר' שלמה זלמן שוקן – בן שבעים" (שם המאמר הוא "לדמות דיוקנו"), ואני מצטט: "שנים רבות הנני מכיר את זלמן שוקן מקרוב. ונדמה לי כי מימי לא נפרדתי ממנו בלי להצטער על דבר אחד: על שידיד זה נקלע, כנראה בגזירת גלגולים רחוקים, לתוך עולם המסחר, ולא עלה מראשיתו על הדרך שנועד לו לפי שורש נשמתו, להיות איש הרוח... זה שנים ראינוהו מגיח מתחת עובי הקורות של עולם העסקים ומבקש לו ידיעה ברורה היכן הוא עומד בתוך עולם הרוח. ולא רק לעצמו כפרט ביקש לבור דרך, אלא לעצמו כיהודי. יש בו הזדהות עמוקה ושרשית עם יהדותו, וחיוניות מפליאה ביחסו לבעיות היהדות".

בתחושה של שליחות לאומית, וכדי לקדם את מטרותיו להביא יהדות ליותר יהודים בגרמניה יסד ש"ז שוקן בשנת 1931 את "הוצאת שוקן" (Schocken Verlag) בברלין, שפעלה עד

קבלת צו סגירה בשנת 1938; בפועל הוצאת הנספרים נסגרה ב-1939 על ידי העורך הראשי, ד"ר משה שפיצר.

תיזכר לטוב הוצאה זו, על פרסומיה החשובים בשנים החשוכות 1933-1939 ובמיוחד על פרסום סדרת ספרי "ספרית שוקן" הפופולארית בגרמנית "Schocken Bücherei" ו-"Schocken Almanach", שכללה אוסף של עשרות ספרים קטנים מובחרים, ובהם פנינים מן הספרות העברית והיהודית, שנמכרה במחיר שווה לכל נפש.

על פעילותה של הוצאת שוקן בשנים אלו, כתב הרב ד"ר יעקב דוד וילהלם, שהיה רבה הראשי של שבדיה, וממקורביו של שוקן [מטרתה היתה]: "להקנות את ספרי היסוד של המסורת והספרות היהודיות, להכניס את היהודי הגרמני להיכל ההיסטוריה שלו – בעקיפין, באמצעות הספר היהודי.

בשנה הגורלית 1933... בעת שהודח היהודי הגרמני מתרבות סביבתו, פתחו לו ספרי שוקן שער למקדש נעלם, לתרבותו היהודית שלו. אלו שנאלצו להישאר בגרמניה, הרי מאות החיבורים היהודיים הללו נעשו להם משענת, הקנו להם עמוד שדרה יהודי; ואלה שהיגרו – נשאו בצרורותיהם את ספרי שוקן כנכסי תרבותם. בארצות הגולה נעשו להם הספרים הללו מולדת, ובדרך לארץ ישראל – הכשרה רוחנית".

ב. לתולדותיה של הספרייה

בשנת 1921 לערך, החל ש"ז שוקן לאסוף כתבי יד עבריים, שכללו מקורות קבליים, סידורים, מחזורים, הגדות של פסח, פירושים לתנ"ך וספרות הלכתית ועוד; עיקר התעניינותו היתה באיסוף כתבי יד ודפוסים ראשונים של שירת ימי הביניים וספרות הקבלה.

שלא כאספנים אחרים, לא אסף שוקן ספרים לראווה, אף לא הונע על ידי יצר האספנות, אלא הודרך על ידי כבוד עמוק לצרור הספרים שבשקו של היהודי הנודד; הוא ראה בספרים אלו את מולדתו המיטלטלת – המאחדת והמייחדת – של העם היהודי בגולה. אוסף זה הלך וגדל עם השנים והיה לאוסף הספרים הפרטי החשוב ביותר במדעי היהדות.

באוקטובר 1933, לאחר עליית השלטון הנאצי בגרמניה, ולאחר שבחן את המצב הפוליטי החדש, החליט שוקן להעביר את אוסף הספרים שלו לירושלים. בין השנים 1933-1939 הוצאו כ-30,000 מספריו והועברו בדרך ללא דרך ארצה. הוצאת הספרים היתה כרוכה בסיכונים, בטלטלות רבות ובמכשולים אין ספור.

בשנת 1934 לאחר שהשתקע בירושלים. ביקש שוקן לתת לספרייתו משכן של קבע. הוא פנה אל ארכיטקט הנודע, אריך מנדלסון, שתיכנן ובנה עבורו כמה מבתי המסחר ברשת שוקן בגרמניה, ובקשו לבנות לו בית לספרייתו – בית "שירים את קרנו של הספר העברי באמצעות הצגתו בסביבה מכובדת, שתאפשר למבקר לחוות את חווית הספר העברי". לצד ארונות הספרים המעוצבים כאן באולם זה, ייחד מקום בבית זה גם לשני מכוני המחקר שכונן עוד בגרמניה והם: המכון לחקר השירה והפיוט, והמכון לחקר הקבלה.

שוקן רצה לממש את תפיסתו האישית של פיתוח מדע יהודי שהוא מדע חי; הוא ביקש לגלות את עורקי הזהב של החיים היהודים בתוך הספרים המכוסים באבק הדורות, כדי לשוב אל המודעות העצמית-היהודית.

מלבד מחקר לגופו, שאף שוקן שהחוקרים העושים שימוש בבית ובמכמניו "יעל"ו את הידיעות המשוקעות בין עלי הספרים, ובאולם המכון יערכו ה"מסיבות מדעיות", שבהן יציגו החוקרים את מחקריהם בפני הקהל הירושלמי.

ב"מסיבה מדעית" באולם זה ב-18 באוקטובר 1939 לכבוד הרצאתו של פרופ' יצחק בער, ולרגל חידוש ההרצאות, שפסקו בסוף 1936 עקב המרד הערבי והמאורעות בירושלים, הציג שוקן את תוכניתו לבית זה, בדברים הבאים:

אולם זה שנתאספנו בו, הוקם ביסודו מתוך הרעיון ליצור בבית הזה מקלט נאה לספר העברי וגם מעין בית ועד לתלמידי חכמים. שנות הפורענות האחרונות גרמו לכך שתכנית זו לערוך שורה של מסיבות בבית הזה, לא נתגשמה. ואפשר שדווקא התנאים המיוחדים שאנו שרויים בהם כיום הביאו אותנו לידי כך שאנו פותחים הערב במסיבות קבועות אלה.

אני סבור כי בירושלים, בה נקבצו חוקרים רבים ואנשי מדע מחוגים שונים ומארצות שונות – יוכל הבית הזה לשמש אכסניה לעתים מזומנות לשם פגישות וקשרי תרבות. אני מקווה כי מסבות אלה תזכינה לאופי של קבע. התכנית היא שאחד מחוקרינו ירצה על שטח משטחי חקירתו, וחוג המשתתפים יהא מורכב בעיקרו מאנשים שיש להם זיקה מדעית לאותו ענין או בשטחים קרובים לו כדי שההרצאה תביא לידי דיון ובירור פורה.

גם היום לאחר 75 שנים ממשיך בית זה לשמש היכל נאה לאוסף הספרים הנדיר, שהיה ונשאר אחד מהאוספים הפרטיים החשובים ביותר במדעי היהדות. באווירה המיוחדת שמשרה הבניין מתכנסים בו מעת לעת חוקרים מתחומים שונים, מעלעלים בין עלי הספרים ומעלים ידיעות משוקעות, מדובבים שפתי ישנים, ומעשירים את המאזינים בפניני מחקריהם.

רבים וטובים ראויים להיזכר בערב זה, אלא שקצרה היריעה מלהכיל, וקצר הזמן מלהזכיר את כולם. אסתפק בציון שניים מהאישים שהיו מאבני היסוד של בית זה: פרופ' אברהם מאיר הברמן ופרופ' יעקב קצנשטיין, מנוחתם עדן. הברמן החל את עבודתו עם שוקן כספרן בספרייתו בצוויקאו עוד בשנת 1928, ולאחר עלייתו לארץ ופתיחת שערי הספרייה המשיך להיות האחראי על אוסף הספרים העבריים ושימש גם חוקר במכון לחקר השירה, בחקר הפיוט האשכנזי עד ליציאתו לגמלאות בשנות ה-70. יעקב קצנשטיין שעבר להתגורר במקום משעה שנפתחו שעריו ב-1936, ושירת למעלה מ-50 שנה כספרן ומנהל הספרייה עד ליציאתו לגמלאות בשנת 1987.

יזכרו לטוב עשרות רבות מטובי החוקרים במדעי היהדות, בהיסטוריה של העת החדשה ובמדע האדריכלות אשר במשך השנים הסתופפו בין כתלי המכון וביססו את מחקריהם בעזרת מכמני הספרייה וזיכו את ספריית מכון שוקן בקרדיט הראוי במחקריהם.

בין כותלי המכון אנו עוסקים בשנים האחרונות בחקר תולדות החינוך היהודי בתפוצות ישראל, במחקר ביבליוגרפי על ספרות השאלות והתשובות ובחקר כתבי יד של שאלות ותשובות מהאימפריה העות'מאנית המצויים בגניזת קהיר.

ג. שוקן והשפעתו על תכני הלימוד באוניברסיטה.

אני מבקש להאיר סוגיה נוספת שמצביעה על נחישותו של שלמה זלמן שוקן להשפיע על התרבות היהודית בכלל ועל התרבות הדתית בארץ בפרט.

סוגיה זו לא זכתה להארה וזו הזדמנות להאירה בהסתמך על פרוטוקולים ומכתבים רבים המצויים בארכיון שוקן. ברגעים הבאים אתאר ניסיון מעניין להקים מוסד "להכשרת רבנים" במסגרת האוניברסיטה העברית בשנים 1937-1939, ועל מעורבותו הפעילה של שוקן בניסיון זה. הניסיונות להשפיע על הקמת תכנית ל"הכשרת רבנים" במכון למדעי היהדות שבאוניברסיטה העברית, עוד בשנות העשרים, של המאה הכ', תועדו בשני מאמרים חשובים, שנתפרסמו לרגל מלאת שבעים וחמש שנה לאוניברסיטה העברית: במאמרו של פרופ' יעקב זוסמן, "יעקב נחום אפשטיין והאוניברסיטה העברית – פרק בהתהוותו של מוסד אקדמי", ובמאמרו של פרופ' דניאל שורץ, "מבתי מדרש לרבנים למכון למדעי היהדות". ממאמרים אלו עולה שעוד בשנת 1925 בטרם קמה האוניברסיטה העברית באופן רשמי, החלו גורמים שונים להשפיע על מאגנס שהיה ה-chancellor של האוניברסיטה העברית, להפעיל תכנית ל"הכשרת רבנים" במכון למדעי היהדות.

זוסמן מתאר במאמרו את מגעיו של מאגנס, בשנת 1924, עם פרופ' יעקב נחום אפשטיין, חוקר התלמוד הידוע (ששמו נרמז ברמז עבה בסרט "הערת שוליים"). מאגנס שידל את אפשטיין לעלות לירושלים ולהצטרף לסגל הבכיר של המכון, ואפשטיין השיב להצעתו של מאגנס שהוא ייאות לקבל את המשרה "בתנאי שיהיה באינסטיטוט זה חופש מדע ושיהיה מכון למדעי היהדות ולא סמינר לרבנים – שחרב מתהפכת עומדת על פתחו ואינה מניחה לביקורת שתכנס בו".

מאגנס הבטיח מה שהבטיח, ואפשטיין, החוקר הדגול שחינך דורות של חוקרים הממשיכים בדרכו עד היום, הסכים לבוא ללמד בירושלים.

כעבור שנים (בשנת תרצ"ג, 1933) כתב אפשטיין לידידו פרופ' יצחק (איסמר) אלבוגן, שהיה היסטוריון ומרצה בהוכשולה בברלין, במרירות כי "הרבנים שלנו השתדלו כתשע שנים להפוך

את המכון לבית מדרש לרבנים, ואני – כן אני – עמדתי כל הזמן בפרץ" (שם, עמ' 482); והוסיף:
"לא אוכל לבוא לישיבת הנהלת המכון בדבר 'חינוך רבנים צעירים'... עכשיו הם חושבים שהגיע
הזמן לבצע מזימתם".

אפשטיין היה איש מדע ברמ"ח אבריו, תלמיד חכם, חניך ישיבות ליטא. הוא סלד
מסמינרים לרבנים משום שהם ייצגו בעיניו את החובבנות המדעית. למעשה, מאז מכתבו של
אפשטיין אל אלבוגן משנת 1933 הוסר הנושא מסדר היום של הנהלת האוניברסיטה. אלא שבכך
העניין תם אבל לא נשלם, ותשקוט הארץ ארבע שנים, וכדרכם של נושאים אידיאולוגיים
הנתונים במחלוקת, הנושא צף ועלה שוב בשנת 1937.

אלא שלמרבה הפלא, מי שהעלה את הנושא מחדש היה לא אחר מאשר שלמה זלמן שוקן,
שהיה יו"ר הוועד הפועל של האוניברסיטה משנת 1936 ועד שנת 1945, שהשפעתו ומעורבותו
בענייני האוניברסיטה היתה ללא עוררין.

לכאורה פליאה היא: מה לזלמן שוקן, שלא היה שייך בדיוק לחוג "שלומי אמוני ישראל"
ולרצון להקים סמינר לרבנים באוניברסיטה העברית? בעיקר אם אני אתייחס לדברים הבאים
שכתב גרשום שוקן על יחסו של אביו לעניינים דתיים:

אבי לא התעניין בהלכה... הסתייגות אבי מן ההלכה נבעה כנראה בעיקר מדעתו ששלטון
ההלכה היה אחראי להתאבנות ולהתייבשות של היהדות האירופית במשך תקופה ארוכה...
לאור עמדתו זו ז"ש [זלמן שוקן] מסויג כלפי היהדות האורתודוקסית ובעיקר
האורתודוקסיה הגרמנית.

שלמה זלמן שוקן הסתייג אולי מהאורתודוקסיה הגרמנית ומהרבנות החרדית, אבל לא הסתייג
מהיהדות האורתודוקסית בארץ. הוא הבין שכדי להשפיע על אופי החיים הדתיים בארץ יש
להתחיל בחינוך הרבנים, שהם מנהיגיו של הציבור הדתי והמסורתי.

דומני שחשיבה זו הביאה אותו ליזום הקמת תוכנית להכשרת רבנים במקום הכי לא-טבעי,
בין כותלי אוניברסיטה העברית.

כדי להכשיר לבבות בין חברי סגל המכון למדעי היהדות שייאותו להסכים לרעיון זה בין כותלי האוניברסיטה, גייס שוקן בשנים תרצ"ז-תרצ"ח (1937-1939) את פרופ' שמואל קליין, שהיה רקטור האוניברסיטה (בעברו, בוגר בית המדרש לרבנים בברלין, ורב הקהילה ההונגרית אֶרְשֶׁקְאוּיֶבֶר *Érsekújvár*) ואת הרב פרופ' שמחה אסף שהיה מנהל המכון למדעי היהדות. תפקידם היה להביא להבשלת הרעיון שנגנזו ארבע שנים קודם.

בי"ב בכסלו תרצ"ח (16.11.37) יזם קליין שיחה עם מורי המכון שהוגדרה "בדבר סדור הוראה להכשרת רבנים". מעיון בפרוטוקול (המצוי בארכיון שוקן) אנו למדים שבישיבה זו השתתפו ד"ר מאגנס, והפרופסורים אלבק, אסף, אפשטיין, גוטמן וברגמן. בשל רגישות הנושא, במסמך המתעד שיחה זו צוין ש"היוזם של השיחה הוא פרופ' קליין ויש לשיחה זו אופי פרטי".

הדיון בישיבה היה מרתק ומתוח, אך התנהל באווירה של נימוס. מהמטרות שהציבו קליין ואסף לתכנית, עלה בבירור שהשקפתם היא שהשכלתו של רב בישראל אינה יכולה להתמצות בלימוד ש"ס, פוסקים ו"שולחן ערוך". עליו להיות גם בעל ידיעות נוספות המעשירות את עולמו הרוחני. עליו לרכוש ידיעות בסיסיות בתחומי ההיסטוריה, הפילוסופיה ומדעי הטבע, כשם שעליו להוסיף ולהשתלם בענפי חכמת ישראל, בדרשנות ובענייני השעה. שניהם סברו שאת ה"הסמכה לרבנות" עליו לקבל ממוסד רבני מוכר, כמקובל מדורי דורות.

שוקן הבין מיד שאסף וקליין אינם רואים איתו עין בעין את התכנית, לכן החל ללחוץ על חברי סגל המכון ללימודי היהדות, ודרש שהתוכנית תקום בפיקוח מלא של האוניברסיטה. הוא פתח במערכה להוציא את תוכניתו מהכוח אל הפועל.

המעין בלוח הפעילות האינטנסיבי של שוקן במהלך החודשים מאי-יולי 1939 – כפי שמתועד בפרוטוקולים ובתזכירי השיחות שבארכיון – יכול לראות עד כמה הוא ייחס חשיבות להקמת תכנית זו באוניברסיטה. במהלך חודשים מאי-יולי 1939 הוא קיים אין ספור מפגשים עם ההנהלה וחברי הסגל של האוניברסיטה כדי להוציא את תוכניתו מהכוח אל הפועל. כדי לסבר את האוזן, אציין כי מ-28 במאי עד 20 ביוני 1939, הוא קיים שש ישיבות עם פרופסורים שהיו

להם דעה והשפעה באוניברסיטה כדי לשכנעם בדבר החשיבות של הקמת התוכנית כתוכנית אוניברסיטאית לכל דבר.

מ-26 יוני 1939 עד 28 ביוני הוא קיים חמישה מפגשים בביתו עם הפרופסורים המתנגדים לתוכנית, ובפרופסורים אסף וקליין, דחק להציג תוכנית קונקרטי של קורסים ומרצים. כיוון שראה שהם מתמהים בהגשת התוכנית, הוא אף איים לדלג מעל ראשיהם של הפרופסורים המכובדים ולפנות ישירות לוועד הפועל של האוניברסיטה. וכך הוא סיכם את הישיבה שהתקיימה איתו בט' בתמוז תרצ"ט (26/6/1939) בעניין "הקורסים לרבנים". נכחו בישיבה זו: אסף, אפשטיין, גוטמן וקליין; מתוכן הפרוטוקול נראה ששוקן יצא מישיבה זו קצת מתוסכל, ואני מצטט בקיצור:

אסף דיווח על משהו אודות התכנית. פרופסור קליין גם כן. גוטמן דיבר תוך כדי דבריהם. אפשטיין סירב באופן לא הגיוני... הודעתי לאדונים, שאני מתכוון להציג את העניין לפני ועד הפועל והקורטורים, כיוון שלדעתי ישנה פה החלטה בעלת חשיבות מרבית עבור האוניברסיטה.

במשך חודש יולי 1939 נמשכו הישיבות הדקדקניות של שוקן עם אנשי האוניברסיטה. בי"א באב תרצ"ט (27/7/1939) כתב שוקן את מכתבו האחרון לרקטור, פרופ' קליין, בקשר "לשאלת בית המדרש לרבנים", ואני מצטט:

במשך הזמן עמדה השאלה לדיון אצלנו כמה וכמה פעמים. לצערי נפלתי למשכב בימים האחרונים, וביום א' (30/7) הריני יוצא לחו"ל, ושוב לא יהא סיפק בידי להפגש עם כב' כאשר אמרתי.

מתוך עיון בחומר באתי לכלל הכרה כי המפעל הנדון קשור, מבחינת תכניותיו ודרכי הגשמתן, בנימים מרובות, באינטרסים החשובים של האוניברסיטה העברית שלנו. ומשום כך רואה אני חובה לעצמי להודיע לכב', כי, לדעתי, כל המרצים שבאוניברסיטה, המעוניינים בתכנית המפעל ומתעתדים להשתתף בו, שומה עליהם להגיש רשמית את פרטי התכנית ואת כוונותיהם להנהלת האוניברסיטה.

סוף דבר: תוכנית זו שאמורה היתה להתחיל בראשית השנה האקדמית 1940-1941 לא התממשה. לדעתי, הסיבה העיקרית לכך היתה צאתו של שוקן את הארץ בקיץ 1940 ובמשך כל תקופת המלחמה לא שב ארצה וזה גם לא היה העניין המרכזי להתעסק בו. יש גם לשער שמשתפי הפעולה בהכנת התוכנית קליין ואסף, לא היו נלהבים יתר על המידה להוציאה לפועל בהיעדרו. בחודש יולי 1945 הגיש שוקן את התפטרותו מכהונת יו"ר הוועד הפועל של האוניברסיטה, והתוכנית נגנזה.

בניתוח שלאחר מעשה, ניתן לומר בוודאות שאם התוכנית היתה יוצאת לפועל ע"פ הפרוגרמה של שוקן, היא לא היתה מתקבלת על ידי שום גורם בממסד הדתי בארץ (ואין כוונתי לממסד החרדי דווקא); גם אם היתה מתממשת במתכונת שאסף וקליין ביקשו, ספק רב אם באותה עת היה נמצא בר-סמכא בעולם הרבני האורתודוקסי שהיה נותן לה יד בפומבי, שהרי חשובי הרבנים בממסד החרדי, כ"חזון איש" ור' חיים גרודז'נסקי, התנגדו התנגדות מוחלטת לעצם הרעיון של הקמת "בית מדרש להכשרת רבנים" בארץ בכלל, ובין כותלי האוניברסיטה בפרט, וראו במוסד מעין זה חיקוי למוסדות הרפורמיים בגרמניה.

ולסיום: שלמה זלמן שוקן נפטר בב' באב תשי"ט (6 באוגוסט 1959), בכפר נופש פונטרזינה (Pontersina) שבשווייץ, לשם הגיע בחניית בנייים בדרכו לישראל לאחר ששהה בלונדון לבקר אצל חוקר הקבלה, יוסף וייס, תלמידו של גרשום שלום, כדי לשוב ולדון עמו בתורת רבי נחמן מברסלב. באותה מידה של אהבה חזר שוקן בחודשים האחרונים לחייו להגות בתורתו של גיתא, האדמו"ר הנערץ עליו, שהרי רגליו היו נטועות עמוק בתרבות הכללית ובתרבות היהודית וראה אותן משלימות זו את זו.

מורשתו של שלמה זלמן שוקן ממשיכה להדהד בבית זה גם לאחר שבעים וחמש שנה ובאה לידי ביטוי במפעלי המחקר של המכון ובמסיבות המדעיות שאנו מקימים באולם זה מעת לעת.